

Haváč, Ondřej

Nelehké návraty : český exil a pád železné opony

Studia historica Brunensia. 2018, vol. 65, iss. 2, pp. 167-191

ISSN 1803-7429 (print); ISSN 2336-4513 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/SHB2018-2-10>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/141856>

Access Date: 18. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Nelehké návraty: český exil a pád železné opony

Difficult re-entry: The Czech Exile and the Fall of the Iron Curtain

Ondřej Haváč / havac@mail.muni.cz

Historický ústav, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, Brno, CZ

Abstract

The fall of the Iron Curtain in 1989 meant the cardinal breaking point for states in Central Europe which affected their diaspora in the same way. The Czech exile was not an exception. Some of its representatives came back to Czechoslovakia during the Velvet revolution and the most of its members returned to the country in 1990. The memories of the first re-entry to their former motherland constituted an important part of their life-stories. Did the "first-encounter" with freed Czechoslovakia influence their decision to come back permanently? The paper is based on the archival and oral sources which were obtained during field research in the Czech communities in Austria and Switzerland. The sources often described a process called „reverse culture shock“ which formed unknown yet important chapter of the Czech exile in the second half of the 20th century.

Keywords

Czech Exile; Emigration; Austria; Switzerland; Velvet Revolution; Integration; Reverse Culture Shock; Identification

„Já jsem si říkala, že se mnou budou mlátit emoce a měla jsem strach. A bylo to tak, když člověk zase viděl panorama Prahy a Národní divadlo, tak jsem brečela. Pak jsem ale jela na Sokolskou [ulici, pozn. přepis], kde mi to málem rozbilo auto, a to už jsem zase málem brečela – vzteky [úsmev].“¹ (Jana Vodičková, členka Sokolské župy švýcarské)

Úvod

Rozpad východního bloku v roce 1989 znamenal zásadní obrat pro státy střední Evropy, který nemalou měrou zasáhl i jejich početné diaspory, přičemž český exil nebyl výjimkou. Rozpady a konce, ať již státních celků či nadnárodních impérií, představují především zásadní zlomy v životech jejich přímých účastníků. Některé vyvolávají strach a neklid, jiné jsou pozorovány s neskrývanou euforií a s velkými očekáváními. Přesně tak vnímala většina členů českého exilu pád železné opony a otevření hranic jejich bývalé vlasti.² Někteří jeho představitelé se vrátili do Československa ještě během revolučních událostí,³ naprostá většina jeho členů pak zavítala zpátky do země v roce 1990.⁴ Vzpomínky na návrat do bývalé vlasti tvoří dodnes podstatnou část jejich životních vyprávění. První návrat znamenal v mnoha případech „zlomovou životní událost“ v Portelliho smyslu,⁵ která následně určila další kroky českých exulantů. Cílem tohoto příspěvku je nejen představit proces známý v anglosaském prostředí jako „reverse culture shock“,⁶ což je pojem v české historiografii zatím téměř neznámý,⁷ ale rovněž objasnit příčiny, které jej v případě českého exilu způsobily.

Proto je na následujících stranách analyzován jak přístup československého komunistického vedení a státní bezpečnosti k „problematické emigraci“, tak i vliv jejich kroků na český exil po roce 1968 a rovněž situace tzv. „navrátilců“ před pádem železné opony. Předmětem výzkumu jsou v tomto případě Češi, kteří opustili Československo po srp-

1 *Rozhovor se členy Sokolské župy švýcarské, Zuchwil, Švýcarsko 21. 8. 2014.* Soukromý archiv autora.

2 O euforii, kterou vyvolaly události listopadu 1989 mezi Čechy ve Vídni například: Kundračik, Matěj: *Jiří Chmel. Azylant ve vlastním azylu.* In: *Vzkazy domů. Příběhy Čechů, kteří odešli do zahraničí (emigrace a exil 1848–1989)*/ *Messages home. Stories of Czechs who went abroad (emigration and exile 1848–1989).* Edd. M. Albright – L. Wittlichová. Praha 2012, s. 294.

3 Viz Kohout, Pavel: *To byl můj život? (1979–1992).* Příbram 2006.

4 Více o návratech členů české menšiny v Rakousku srov. Urbanek, Margita: *Tschechische Flucht - und Arbeit-smigranten in Österreich.* Wien 2009, s. 106.

5 Podle italského historika Alessandra Portelliho je proces vzpomínání často strukturován okolo zásadních a zlomových skutečností v životě člověka. O významu těchto okamžiků svědčí jak rozsah a detailnost nara-ce, které se k nim v rozhovoru váží, tak i emoční náboj, se kterým je účastníci výzkumu zdůrazňují. Srov. Portelli, Alessandro: *The Death of Luigi Trastulli and other Stories.* New York 1991.

6 Problematikou reverzního kulturního šoku způsobeného návratem domů po dlouhodobém pobytu v zahraničí se zabývají v anglosaském prostředí například autoři Craig Storti nebo Kevin Gaw. Srov. Storti, Craig: *The Art of Coming Home.* Boston, MA 1996; Gaw, F. Kevin: *Reverse culture shock in students returning from overseas.* *International Journal of Intercultural Relations* 24, 2000, s. 83–104.

7 Například databáze Bibliografie dějin Českých zemí čítající přes 420 000 záznamů odborné literatury od roku 1945, kterou vytvořil a spravuje Historický ústav AV ČR, nenabízí při vyhledávání pojmů reverzní nebo reintegrační žádný záznam.

nové invazi vojsk Varšavské smlouvy a usadili se v Rakousku a Švýcarsku. Jejich životní vyprávění, v kombinaci s archivními prameny získanými během terénních výzkumů mezi českými komunitami ve zmíněných zemích, přinášejí cenná svědectví o této závěrečné kapitole českého exilu 20. století. Rozpad komunistického režimu v Československu, kterým skončila hlavní příčina, která vedla mnohé k odchodu, či útěku, ze země, přitom v mnoha případech neznamenal konec života v zahraničí. Naopak, konfrontace zahraničních Čechů s realitou v bývalé vlasti a se stavem české společnosti, která byla teprve na prahu transformačního procesu, vedl řadu z nich k zásadnímu poznání.

1 „Navrátilci“

V této podkapitole jsou analyzovány příčiny, které vedly Čechy v exilu k návratu do Československa, a rovněž následky, jež tento návrat dotyčným přinášel. Vycházím přitom z několika málo studií věnovaných této problematice,⁸ a především z archivu státního orgánu, který se touto problematikou soustavně zabýval – a tou byla československá Státní bezpečnost (StB).⁹ Ta měla pro tuto skupinu vyhrazeno označení „navrátilci“.¹⁰ Ty bylo potřeba po příjezdu do země slovníkem StB „vytěžit“ a případně získat ke spolupráci. Na analýze několika případů si ukážeme, jak nelehké bylo učinit krok za železnou oponu, který byl především krokem do neznáma. Odchod do exilu byl vždy spojený s velkou psychickou zátěží, kterou ne každý dokázal unést. Při psaní této kapitoly byla využita obsahová analýza archivních pramenů, které zachytily konkrétní případy lidí, kterým se sen o svobodném životě na Západě proměnil v noční můru.

1.1 Návraty z exilu před rokem 1968

Odchody československých občanů přes hranice dále na Západ zaměstnávaly bezpečnostní orgány země nedlouho po únorovém převratu v roce 1948. Vedle zamezení jejich možného útěku stavbou neproniknutelné hraniční bariéry, v některých místech zaminované

-
- 8 Doktorka Bumová věnovala problematice tzv. navrátilců závěrečnou kapitolu své studie, srov.: Bumová, Ivica: *Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963–1983 (s dôrazom na Západoslovenský kraj)*. In: E/migrácia a Slovensko. Diverzita ako faktor transformácií identít. Edd. D. Luther. Bratislava 2006, s. 67–71. O navrátilcích pojednává i část knihy: Brouček, Stanislav – Grulich, Tomáš: *Domácí postoje k zahraničním Čechům v novodobých dějinách (1918–2008)*. Praha 2009, s. 124–128.
- 9 „Navrátilci“, neboli osobami, které se z nejrůznějších důvodů rozhodly vrátit zpět do ČSSR, se zabývala II. správa Federální správy Zpravodajských služeb FMV. O specifických problémech, které obnáší práce se spisy StB, existuje řada studií jako např.: Křen, Jan: *Dokumenty StB jako pramen poznání minulosti*. Soudobé dějiny 12, 2005, s. 708–733; z novějších: Mücke, Pavel: *Jménem zákona! Malé zamyšlení nad životními příběhy příslušníků policejních sborů*. In: Příběhy (ne)obvyklých profesí: česká společnost v období tzv. normalizace a transformace. Edd. M. Vaněk – L. Krátká. Praha 2014, s. 123–176.
- 10 Protože se jedná o termín používaný Státní bezpečností pro reemigraci, je v textu uváděn v uvozovkách. Rovněž pojmy „emigrant“ a „emigrantská centra“ používané často československým komunistickým vedením a StB pro označení ideologických protivníků jsou psané s uvozovkami. Místo nich je autorem dána přednost termínům uprchlík či exulant.

a hlídané pohraniční stráží, se vedoucí činitelé státu a komunistické strany snažili přesvědčit uprchlíky k návratu zpět do ČSSR. Periodicky se opakovaly amnestie prezidenta republiky (první byla vyhlášena 9. května 1955), které dávaly možnost se vrátit lidem pobývajícím nedovoleně v cizině, a dopouštějícím se tak trestného činu: „neoprávněného opuštění republiky“ na základě §40 zákona č. 231/1948 Sb. První amnestie využilo 1 169 osob, další v roce 1960 již jen 355 a v roce 1965 dokonce jen 69 osob.¹¹ Jednalo se převážně o členy pouťorového exilu, kteří uváděli jako důvod k návratu nejčastěji touhu po ztracené vlasti, či prosbu o jejich návrat některým členem rodiny, který zůstal v Československu.¹²

Zajímavé informace přináší příloha k tzv. denní svodce Hlavní správy Státní bezpečnosti z 20. června 1968, která shrnovala situaci tzv. „navrátilců“ za rok 1967.¹³ Zpráva uvádí, že po uvolnění pravidel pro turistický ruch v roce 1963 uprchlo ze socialistické republiky 7 532 lidí, z nichž většina zneužila povolené cesty do zahraničí, zbytek (12 %) přešel nelegálně československou státní hranici. Podle zprávy se v roce 1967 vrátilo 202, přičemž 127 osob bylo české, 59 slovenské a 10 německé národnosti. Zbytek spadl do kategorie „jiné.“ Jejich důvody uvedené v této denní svodce do značné míry korespondují s důvody i posrpnových uprchlíků a vypovídají o tom, jak byl pro mnohé náročný odchod do exilu – bez ohledu na pozitivní přístup hostitelských zemí.¹⁴

Nejčastější odpovědi na otázku zjišťující příčiny návratu byly rodinné důvody a dále pak stesk po domově. 30 osob rovněž uvedlo nemožnost uplatnění a nespokojenost v zahraničí.¹⁵ Většina z tzv. „navrátilců“ (171 osob) pobývala v zahraničí „neoprávněně“ jen necelý rok. Za tu dobu, kterou většina z nich trávila v jednom z uprchlických táborů v Západní Evropě, byli opakovaně vyslýcháni příslušníky zahraničních tajných služeb (nejčastěji z USA, SRN, Rakouska a Itálie), kteří měli zájem především o údaje vojenského a obchodního charakteru.¹⁶ Výše uvedené informace nám umožňují představit si,

11 Brouček, S. – Grulich, T.: *Domáci postoje*, s. 124.

12 *Tamtéž*.

13 Tzv. denní svodky byly každodenní informace dodávané Hlavní správou StB nadřízeným složkám – ministři vnitra, jeho náměstkovi, náměstkovi pro řízení Státní bezpečnosti, stejně jako náčelníkům operativních správ StB a sovětským poradcům: Denní svodky a informace Hlavní správy Státní bezpečnosti/ÚSTR.cz, <https://www.ustrcr.cz/uvod/srpen-1968/denni-svodky-hlavni-spravy-stb>, citováno 18. 5. 2017.

14 O vstřícných krocích západních vlád směrem k „československým“ uprchlíkům viz Stern, Silke: *Die tschechoslowakische Emigration. Österreich als Erstaufnahme- und Asylland*. In: Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968. Bd. 1. Hrsg. S. Karner – N. Tomilina – A. Tschubarjan – G. Bischof – V. Iščenko – M. Pozumenščikov – P. Ruggenthaler – O. Tůma – M. Wilke. Köln 2008, s. 1025–1042.

15 Důvody návratu a přesné počty uvedené ve zprávě věnované navrátilcům:

Rodinné důvody	80 osob
Stesk po domově	49 osob
Neuplatnění v zahraničí	17 osob
Nespokojenost v zahraničí	13 osob
Nemoc	7 osob
Stáří	1 osoba

Více: Denní svodky a informace Hlavní správy Státní bezpečnosti/ ÚSTR.cz, <https://www.ustrcr.cz/uvod/srpen-1968/denni-svodky-hlavni-spravy-stb>, citováno 18. 5. 2017.

16 Četnost výsledků i nucená délka pobytu v táboře (pokud v něm dotyčný vůbec pobýval) byly pro účastníky posrpnové uprchlické vlny (tedy v letech 1968–1969) odlišné.

jakým tlakům museli čerství uprchlíci během prvních týdnů v exilu čelit. Vědomí, že již možná nikdy nespatří rodinu, která zůstala v Československu, stesk po domově i nepříznivé prostředí uprchlického tábora s působností cizích tajných služeb, muselo na část příchozích po psychické stránce působit zdrcujícím dojmem.

1.2 Návraty po srpnu 1968

Invaze vojsk Varšavské smlouvy do ČSSR a s ní spojená desetitisícová uprchlická vlna, která neustávala, přiměla po Dubčekově pádu nové stranické vedení k reakci. Již amnestie prezidenta republiky z 27. května 1969 se vztahovala výhradně na trestný čin nepovoleného opuštění republiky. Trestní řízení nemělo být zahajováno proti osobám, které se „do 15. září 1969 vrátí na území ČSSR nebo si do té doby zlegalizují pobyt.“¹⁷ Přitom možnost legalizování pobytu v zahraničí se ukázala na základě dalšího usnesení federální vlády č. 266 z 6. října 1969 jako nereálná, protože vystěhování mělo být povolováno jen za účelem sloučení rodin, manželství s cizincem, vystěhování důchodců nebo ve zvláštních případech. Amnestie prezidenta využilo z posrpnových uprchlíků pouze 565 osob. V 70. letech měl potom počet „navrátilců“, tak jak jej registrovaly československé úřady, klesající tendenci. V roce 1971 se jednalo o 740 osob, o rok později to bylo již 637 reemigrantů.¹⁸ Pražské vedení v čele s Gustávem Husákem se pokusilo trend zvrátit a ještě jednou přimět exulanty k návratu do vlasti novou prezidentskou amnestií z 25. února 1973. Ani ta však úspěch nepřinesla. Samotná StB přičítala neúspěch obou amnestií vlivu „buržoazní propagandy“, která prý tendenčně vykreslovala poměry v Československu. Vinu podle ní také nesla místní „emigrantská centra“, která uprchlíky od návratu odrazovala. Až na dalším místě byl uváděn fakt, že si v cizině exulanti vybudovali sociální postavení a založili rodiny.¹⁹ Jistě se na malém procentu návratů zpět do Československa projevil i vstřícný přístup hostitelských zemí a solidarita západních společností s posrpnovými uprchlíky, kteří byli (zvláště ve Švýcarsku) považováni za „hrdinné bojovníky za svobodu“.²⁰

I když tzv. „navrátilci“ představovali zlomek z celkového počtu členů posrpnového exilu, přece jen se jednalo o stovky osob. Ti, kteří se vrátili, uváděli do značné míry obdobné důvody pro své rozhodnutí, jaké stály ve zprávě StB z června 1968. Převažovaly „rodinné důvody“, stesk po rodičích, příbuzných, známých či přátelích, kteří zůstali v Československu. Vědomí nevratného zprětrhání rodinných i přátelských vazeb mělo velmi negativní psychické dopady v prvních měsících po příjezdu do hostitelské země. Když se k tomu přidal pobyt v uprchlickém táboře s přísným režimem a nejspíše vyhlídky

17 Rychlík, J.: *Na západ je cesta dlouhá. Závěrečný akt z Helsinek a cestování československých občanů do zahraničí. Paměť a dějiny* 2015, s. 8.

18 Bumová, I.: *Postoj ŠtB k emigrácii*, s. 68.

19 *Tamtéž*.

20 Takto psal o „Čechoslovácích“ švýcarský tisk. Srov. Banki, Christine – Späti, Christoph: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken. Bedingungen ihrer Akzeptanz in der Schweiz der Nachkriegszeit*. In: *Zuflucht Schweiz. Der Umgang mit Asylproblemen im 19. und 20. Jahrhundert. Die Schweiz und der Osten Europas*. Hrsgs: C. Goehrke – W. G. Zimmermann. Zürich 1994, s. 369–415.

do budoucnosti, neznalost prostředí a jazyka dané společnosti, a navíc výslechy cizích tajných služeb,²¹ nebylo divu, že řada uprchlíků zatoužila po návratu. A to i navzdory postihům, které jim hrozily.

Již samotný pobyt v přeplněném uprchlickém táboře Traiskirchen v Rakousku, kterým prošla značná část uprchlíků z Československa před i po srpnu 1968, působil skličujícím dojmem. StB uvnitř udržovala „agenturní síť“ a měla o jeho chodu podrobné informace. Tábor byl nepřetržitě hlídán táborem policíí. Ti, kteří žádali o politický azyl, byli zařazeni do tzv. karantény I. stupně, která měla přísný režim. Během ní museli uprchlíci projít podrobnými výslechy. Ani návštěvy příbuzných nebyly povolovány. Po vyslýchání následovala volnější karanténa II. stupně. Žadatelé o azyl se již mohli pohybovat ve větším vyhrazeném prostoru i přijímat návštěvy. Až po třech či čtyřech týdnech – pokud dotyční získali politický azyl – následovalo přerazení do volnějšího tábora, kde měli týden zabezpečený bezplatný pobyt, ale zároveň si museli hledat zaměstnání prostřednictvím pracovního úřadu v nedalekém Badenu u Vídně.²²

Pro řadu uprchlíků z Československa se jednalo o tvrdou konfrontaci reality s představami, se kterými do exilu odcházeli. V Archivu bezpečnostních složek je dochován zápis výpovědi doktorky Evy K.²³, bývalé asistentky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, která v srpnu 1977 vyjela do Itálie na mezinárodní lingvistickou školu. Když se jí během zpáteční cesty při návštěvě Vídně udělalo podle jejích vlastních slov nevolno, byla odvezena dvěma „československými emigrantkami“ na ošetření právě do tábora Traiskirchen, kde se na jejich doporučení rozhodla požádat o politický azyl. Nicméně tamější podmínky byly těžké, a jak později zjistila, vyhlídky na uplatnění v oboru na západních univerzitách velmi malé. Zápis dále pokračuje: „V táboře jsem také byla ve velmi špatném zdravotním stavu, nervovém stavu, protože do ČSSR jsem se bála vrátit a v zahraničí jsem neviděla žádné valné vyhlídky do budoucnosti, tak jsem se rozhodla spáchat sebevraždu.“²⁴ Po spolykání „asi sta prášků Dizercinu“ visel její život na vlásku, zachránilo ji rychlé poskytnutí lékařské pomoci. Dalšíh pět týdnů ovšem strávila v nemocnici. V té době již za ní přijel její otec, který také uprchl z Československa a pobýval v Bad Kreuzen. Společně se pak rozhodli odejít zpět do ČSSR. V Rakousku podle zápisu o výslechu pobývali necelý rok, a to do května 1978.

Ovšem návratem do vlasti to nekončilo. StB se specializovala právě na tyto osoby, které se dostaly od překročení státní hranice pod její neustálý dohled. Tím, že porušily zákon o nepovoleném opuštění republiky, mohly být vystaveny trestnímu stíhání. Pokud navíc vypověděly zahraničním tajným službám citlivé informace, které spadaly pod státní tajemství, mohly být souzeny i za vlastizrady, což mohlo vést až k patnáctiletému odnětí svobody, či dokonce trestu smrti (podle § 91 sbírky zákonů č.140/ 1961). Díky těmto skutečnostem se staly snadno vydíratelnými. StB je pak kromě tzv. „vytěžování“, tedy podrobného získávání informací o jejich činnosti v zahraničí, získávala pro spolupráci

21 *Tamtéž*, s. 48.

22 Více informací o režimu v táboře: *Tamtéž*, s. 46–47.

23 Celé jméno kvůli ochraně osobních údajů není uvedeno.

24 Archiv bezpečnostních složek. Objektové svazky – České Budějovice, arch. č. OB-431 České Budějovice, sv. 3. Navrátilci.

či využívala v rámci „preventivně-výchovných opatření“ v médiích jako propagandu namířenou proti emigraci.²⁵ Exil tak byl pro uprchlíky především velkým riskem s mnoha neznámými.

Pod psychickým tlakem se ocitla naprostá většina těch, kteří měli odvahu tento krok učinit. Stanislav Adámek, který odešel do rakouského exilu v 80. letech, v rozhovoru zdůraznil, jak tvrdá byla pro nově příchozí srážka s realitou a jakou zatěžkávací zkoušku představoval exil pro mnohé partnerské vztahy i manželství:

„Ještě k těm 80. letům. Tady byla naprostá rozloženost té emigrace. Každá fáze měla svoje problémy. V těch 80. letech se skoro všichni se všemi rozešli. Nejen [exilové, pozn. přepis] skupiny, ale i manželé. Přišla manželka s manželem s představou, že tady bude jiný svět a budou se tady mít lépe a během jednoho roku zjistila, že to nebude tak jednoduché a že se tady člověk musí za všechno prát. Snad ještě více než za toho tzv. komunismu. 90 % vztahů se rozpadlo. Mluvím o tom, že by to pro tebe mohla být zajímavá informace. A ty důvody naprosto chápu. Průměrný emigrant v těch 80. letech byl ten, který vnímal Západ a Rakousko jako „zlatý“. My si tady můžeme v Československu našetřit maximálně 10 000 korun, ale tam to bude lepší. A pak najednou přijde s ‚holou prdelí‘ do Traiskirchenu, což je skutečný lágr, a najednou vystřízlivíš. Vidíš, že tam nic není a ty si naprosto nahý člověk. Pak máš manželku, které si nasliboval zlatý Západ a je konec. Neznám vztah, který by se na základě emigrace nezhroutil. A to jich znám desítky.“²⁶

Uvedené zkreslené představy o životě na Západě a šok po příjezdu byly do značné míry způsobeny nejen existencí železné opony bránící pronikání „buržoazní propagandy“, ale i politikou Husákovského vedení, které se snažilo československé občany řadou restriktivních nařízení izolovat a zabránit tak jejich případnému odchodu. O to složitější a psychicky náročnější byl potom integrační proces u těch, kteří přece jen Československou socialistickou republiku opustili.²⁷ Řada autorů zabývajících se psychologickými aspekty exilu poukazovala na jeho značnou emocionální a psychickou náročnost, se kterou se museli všichni uprchlíci v novém prostředí vypořádat.²⁸ Integrační proces, během kterého docházelo k přebírání nových zvyků a postojů majoritní společnosti, byl nezdárka provázen zvýšeným stresem i citovou zátěží. Mezi velmi časté emoce zažívané uprchlíky patřily strach, nejistota i obavy z neznámého či pocity viny z opuštění blízkých a známých. Vždy záleželo na konkrétním jedinci a jeho síle osobnosti (tzv. coping

25 Srovnej: Bumová, I.: *Postoj ŠtB k emigrácii*, s. 70.

26 *Rozhovor se Stanislavem Adámkem, Vídeň, 14. 7. 2013.* Soukromý archiv autora.

27 O psychologických aspektech komunistického režimu v Československu viz Kabát, Jindřich: *Psychologie komunismu*. Praha 2011.

28 Vedle studií Ireny Mlynář-Dubské a Margity Urbanek (srov. Mlynář-Dubská, Irena: *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*. Wien 1988; Urbanek, Margita: *Tschechische Flucht- und Arbeitsmigranten in Österreich*. Biographische Brüche und Neuanfänge. Dissertation. Wien 2009) to byl například i český psychiatr působící v Nizozemí Miroslav Kabela. Viz: Kabela, Miroslav: *Vliv emigrace na psychické problémy a choroby českých emigrantů v Nizozemí*. In: *Emigrace a exil jako způsob života. II. sympozium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích zahraničních Čechů k domovu*. Edd. S. Brouček – K. Hrubý – A. Měšťan. Praha 2001, s. 32–50. Nebo také: Kabela, Miroslav: *Psychické problémy migrantů*. In: *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století*. Edd. K. Hrubý – S. Brouček. Praha 2000, s. 112–123.

capability), jak se s danou zátěží vyrovnal. Například narátorka Dana Linhartová vzpomínala, jak museli s manželem omezit počátkem 70. let kontakty s dalšími uprchlíky, protože to bylo pro ně psychicky náročné:

„[...] *my jsme ty kontakty* [s Čechy, pozn. tazatele] *taky trochu omezili – ty ženy začaly vždy naříkat* [napodobuje nářek]: „*Já jsem tam nechala maminku! Já jsem tam nechala toho a toho. Vždyť já tam nemůžu!*“ *My jsme si to nijak nepřipouštěli.* [...] *Takže my jsme styk s Čechy z těchto důvodů omezili, protože jsme si říkali, že tohle nás nepřivede dál, spíš nás to strhává zpátky. A už jsme měli kontakty s domácími* [Švýcary, pozn. tazatele].“²⁹

Někteří z příchozích se snažili tyto negativní faktory překonat „totální identifikací“³⁰ s novým prostředím. U dalších mohlo zase docházet k tzv. ambivalenci, neboli problémům loajality mezi starou a novou vlastí. Nezřídka se po čase dostavovaly pocity ztráty a nostalgie. Přitom tyto problémy mohly přerůst až ve vážné duševní poruchy či nemoci a byly zaznamenány případy osob trpících depresemi i schizofrenií.³¹ Zkrátka emigrace, respektive odchod do exilu před rokem 1989, nebyl pro každého a vyžadoval kromě ochoty se adaptovat na nové prostředí i notnou dávku odvahy.

2 Postoj ČSSR k „emigrantům“

Odchod kvalifikovaných pracovních sil – především těch osob, které pracovaly v klíčových státních odvětvích a disponovaly státním či obchodním tajemstvím – činil normalizačnímu vedení starosti. Jak uvádí Jan Rychlík, byl pro komunistický režim „zásadně nežádoucí“.³² Emigraci se proto zabývaly nejen federální ministerstvo vnitra a příslušné složky StB, ministerstvo zahraničí, ale i samotné předsednictvo ÚV KSČ. Nepolevující proud lidí odcházejících ze země přiměl i čerstvě zvoleného prvního tajemníka Gustáva Husáka na zasedání předsednictva ÚV KSČ v září 1969 k projevu, ve kterém poukazoval na údajně nepřátelské aktivity emigrace a volal po uzavření československých hranic, protože „*nie su korzo, aby sa tu volakto prechádzal!*“³³ A hranice se v říjnu 1969 skutečně uzavřely. Půlroku nato byly veškeré nové předpisy o cestovních dokladech uvedeny ve společné vyhlášce ministerstva vnitra a zahraničí č. 44/1970 Sb., která stanovovala postup pro jejich vydávání. Počet cest do zahraničí skutečně výrazně poklesl. Jak sdělovala podkladová zpráva ministerstva vnitra předložená vládě, vycestovalo do zahraničí v roce 1971 v porovnání s přechozími lety jen 51 659 československých občanů, přičemž v tomto čísle byly zahrnuty i služební cesty.³⁴

29 *Rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.* Soukromý archiv autora.

30 Kabela, M.: *Psychické problémy*, s. 120.

31 *Tamtéž*, s. 121.

32 Rychlík, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 6.

33 Převzato ze studie: Rychlík, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 7.

34 *Tamtéž*, s. 10. V roce 1970 byl přitom počet povolených cest do zahraničí 275 176. Toto číslo navíc představovalo necelou polovinu počtu cest povolených v roce 1969! Srov.: Hanzlík, Jan: *Československá emigrace*

Došlo rovněž k přehodnocení vztahu k posrpnovým uprchlíkům. „Návrat starých pořídků“ byl podle Jana Hanzlíka zjevný z použitého slovníku v Informativní zprávě o státobezpečnostní situaci v roce 1969 z května následujícího roku. „*Zpráva je už zase plná ,působení nepřátelských sil, infiltračí antikomunistických názorů‘ či ,antisocialistických a praviceových sil‘. Jako jedno z největších nebezpečí pro stát je označena posrpnová emigrace, která slouží ,zahraničním nepřátelským centrům [...] jako zdroj velmi cenných informací o utajovaných skutečnostech.*“³⁵ Komunistický režim po nezdaru prezidentských amnestií v 70. letech opět hleděl na své bývalé občany žijící na Západě jako na potenciální hrozbu a podle toho k nim přistupoval. Cesty Čechů a Slováků do kapitalistické ciziny a s nimi spojená možnost emigrace byly výrazně omezovány, k zamítnutí žádosti o vydání pasu docházelo často jen na základě zdůvodnění, že cesta nebyla „v souladu se státními zájmy“. Rovněž případným „navrátilcům“ hrozilo až pětileté vězení a ti co se odmítali vrátit, byli propagandou označováni za prospěcháře bez jakéhokoliv národního citění a režim se je za jejich postoj snažil trestat, kdykoliv dostal příležitost.³⁶ Jan Hanzlík k tomu ve své studii napsal: „*Režim proto emigranty trestal alespoň tím, že znemožňoval jejich příbuzným žijícím v Československu návštěvy u nich. V případě, že emigrant získal občanství hostitelské země a chtěl navštívit Československo, nebylo mu zpravidla uděleno vízum.*“³⁷ Řadě bývalých uprchlíků, mezi které patřili i narátoři účastníci se výzkumu, nebylo povoleno zemi navštívit dokonce ani na pohřeb svých rodičů. Jiní exulanti museli zase svést boj se státním aparátem, aby došlo ke sloučení rodiny.

Mediálně nejznámějším se stal případ manželů Pořízkových z Prostějova, kteří pobývali od roku 1968 ve Švédsku, ale tehdy tříletou dceru nechali doma u svých rodičů. Protože úřady odmítaly dceru vydat, i přes mnohatisícovou petici a přímluvu švédské vlády, se Anna Pořízková pokusila dceru dostat ze země na vlastní pěst za pomoci dvou švédských pilotů. StB ovšem rodinu sledovala a posádku po přistání ihned zadržela. Piloti skončili na rok ve vězení a Anna mohla s dcerou Pavlínou, která se později stala slavnou modelkou, opustit Československo až v roce 1974. Jak uvádí historik Prokop Tomek, který se tématem slučováním rodin zabýval, po roce 1970 se „*děti a rodiny znovu staly na další dvě desetiletí rukojmími režimu.*“³⁸ Obdobný boj musela svést i narátorka Zdena Kaspar, která žila ve Vídni, kam přijela v létě 1968 za prací ke svým příbuzným. Se svým manželem byla domluvená, že za ní s dcerou přijede po jeho promociích, které ovšem byly v listopadu 1969.

„[...] a v říjnu zavřeli hranice. A oni zůstali tam a já zůstala tady. Takže prvního půl roku na mě dávali všichni pozor, abych si něco neudělala, protože jsem z toho byla úplně vyřízená. Tenkrát jsem chtěla jít zpátky a ta moje teta do mě pořád hučela: „Hele, oni tě zavírou a nebudeš moct dělat to tvoje povolání. Přece nemůžeš jít zpátky. Pojď, zkusíme to, aby se sem dostala Vladka.“ A pak si můj muž

očíma tajných materiálů. Securitas imperii. Sborník k problematice bezpečnostních služeb 9. 2002, s. 283.

35 Tamtéž, s. 280.

36 O dezinformačních kampaních vedených proti československému exilu srov.: Grulich, Tomáš – Brouček, Stanislav: *Domácí postoje k zahraničním Čechům v novodobých dějinách.* Praha 2009, s. 116.

37 Rychlík, J.: *Na západ je cesta dlouhá,* s. 9.

38 Tomek, Prokop: *Rodiny rozdělené železnou oponou a helsinský proces.* Paměť a dějiny, 2015, s. 17.

našel jinou ženu a to bylo úplně vyvšesný, že jo? Nebylo lehké, to si nemyslete. A ještě když jsem ji v roce 1973 viděla v Rumunsku a pak až v roce 1974. V tom roce 1973 jsem 14 dní v tom Rumunsku jenom brečela. Od rána až do večera. Ona se mnou nemohla bydlet, bydlela na privátním ubytování. Přes den jsme se viděli, ona se mnou šla do hotelu a já jsem pořád řvala. A ona se pořád ptala: „Proč pláčes?“ Já jsem jí nemohla říct, že ona jede do Prahy a já jedu do Vídně! Maminka říkala: „Proboha tě prosím, neříkej jí to!“ A teď jsem viděla, že to dítě bylo úplně psychicky vyřízené. Ona tam potom pořád litala a hledala mě, ony tam byly na 3 neděle.“³⁹

Dceru se nakonec podařilo mamince narátorky po opakovaných žádostech a úplatcích („maminka dala peníze nějakým vyšším úředníkům, co o tom rozhodovali“)⁴⁰ dostat do Rakouska v září 1974. Po dlouhých 6 letech. Od té doby žijí obě v Rakousku, ale na prožité události nikdy nezapomněly. Pro Zdenu Kaspar byl boj o dceru klíčovou událostí v jejím životním vyprávění. Československo, jehož vedení považovalo „emigranty“ za hrozbu a podle toho se k nim byrokratický státní aparát choval, nebylo zemí, která by poskytovala příliš prostoru pro identifikace či snad vyvolávala v bývalých uprchlících národní hrdost. Vedle toho zde existovaly navíc aktivity StB, která měla například ve Vídni od roku 1949 svoji rezidenturu a síť agentů.⁴¹

2.1 Aktivity StB „proti ideodiverzním centrům“

V rámci „konsolidace“ poměrů a především se vznikem federativního uspořádání státu,⁴² došlo k reorganizaci Státní bezpečnosti. Byly provedeny personální změny v jejím sboru a navýšen jeho stav.⁴³ StB následně zvýšila od 70. let své aktivity směrem do zahraničí a proti českému a slovenskému exilu. Ostatně boj proti tzv. „ideodiverzním centrům“, jak StB označovala jednotlivé exilové skupiny, patřil k jedné z hlavních činností rozvědky.⁴⁴ Jednou z jejích primárních snah bylo znemožnit spolupráci mezi exilovými vlnami z let

39 *Rozhovor se Zdenou Kasparovou. Zeillergasse, Vídeň, 7. 9. 2011.* Soukromý archiv autora.

40 Tamtéž.

41 O činnosti vídeňské rezidentury viz: Ondra, Hubert: *Činnost vídeňské rezidentury československé rozvědky do roku 1955, sonda do vývoje čl. rozvědné služby v letech 1945–1955.* Nepublikovaná magisterská diplomová práce. Brno 2014.

42 Od 1. ledna 1969 vedle dvou republikových vzniklo i federální ministerstvo vnitra.

43 V době jejího rozpuštění v roce 1990 měla přes 12 000 členů. Historik Jiří Žáček odhadoval jejich počet dokonce mezi 15 000–17 000. Srov.: *Rozhovor o StB.* Proč stačilo patnáct tisíc příslušníků? /Aktuálně. cz, <https://zpravy.aktualne.cz/domaci/rozhovor-o-stb-proc-stacilo-patnact-tisic-prislusniku/r~i:article:612287>, citováno 13. 7. 2017.

44 Po reorganizaci v roce 1974 se „ideodiverzními centry“ zabývalo 2. oddělení IV. odboru X. správy FMV. Mezi tyto centra vedle exilových periodik v čele s Tigridovým *Svědectvím* a Pelikánovými *Listy* spadala i československá redakce Rádía svobodná Evropa, které bylo pro komunistický režim v Československu „nepřitelem číslo 1“. Již od své první relace 1. května 1951 bylo jeho vysílání po pár minutách rušeno, čs. redakce několikrát infiltrována agenty StB (včetně nejznámějšího Pavla Minaříka) a StB plánovala i teroristický útok na jeho redaktoři. Více Schovánek, Radek: *Aktivní opatření komunistické rozvědky proti exilu.* In: *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1969.* Ed. P. Blažek. Praha 2005, s. 161.

1948 a 1968 a k tomuto cíli vypracovalo její vedení sérii tzv. „aktivních opatření“. Mezi ně patřilo jak šíření dezinformací a různé vlivové akce (např. organizování demonstrací a stávek v zahraničí), které měly snižovat politický význam exilu, narušovat jeho jednotu a v očích domácí veřejnosti jej diskreditovat. V 70. letech přitom došlo ke kvalitativní změně těchto akcí. Přestaly viditelné zákroky (například únosy čelných představitelů exilu jako bylo odvléčení sociálního demokrata Bohumila Laušmana z Rakouska) a nastoupily akce metodologicky propracovanější, které měly především psychologický dopad. Tomáš Grulich k tomu uvedl: „[...] přesto je nutné akce 70. a 80. let označit za daleko nebezpečnější se silným dopadem na negativní vnímání exulantů v České republice.“⁴⁵

Úspěšná byla StB zvláště při vnášení rozkolu a vytváření nedůvěry mezi jednotlivými exilovými skupiny a jejími členy v Rakousku a částečně i ve Švýcarsku. Řada posrpnových uprchlíků se zpočátku ze strachu před agenty StB vůbec nezapojovala do krajanských spolků a mnozí z nich přerušili kontakty s českou menšinou na několik let úplně. O aktivitách StB v obou státech pojednávají studie několika českých a rakouských historiků,⁴⁶ i mnohé prameny uložené v Archivu bezpečnostních složek.⁴⁷ Nalezl jsem v nich nejen podrobný popis českých spolků s adresami jejich členů, fotografie ze sledování vybraných osob, ale i zprávy agentů o činnosti (pro rozvědku významných) exulantů.

Mezi tyto osoby patřil i jeden z předních sociálních demokratů Přemysl Janýr, který se během Pražského jara stal členem přípravného výboru na obnovu Československé sociální demokracie a od října 1968 pobýval v exilu ve Vídni, kde se spojil s rakouskou sociální demokracií (SPÖ) a měl dobré kontakty s jejími špičkami včetně pozdějšího rakouského kancléře Bruna Kreiského. Především funkcionáře stran nacházející se v zahraničí považovala StB za mimořádně důležité (a nebezpečné), a věnovala jim proto značnou pozornost. Jak vypovídá svazek *Demokrat*,⁴⁸ který obsahuje stovky stran, byl Přemysl Janýr od počátku svého pobytu v Rakousku neustále sledován, a to až do samého konce komunistického režimu v Československu. Poslední zpráva je dokonce z 25. listopadu 1989, kdy již v Praze a celé zemi probíhala týden sametová revoluce. Podle tzv. Součinnostního plánu schváleného pplk. Josefem Benešem se mělo „využít materiálů ke kompromitaci Janýra, eliminovat jeho činnost a kanály spojení“⁴⁹ a počítalo se i s návrhem postupu na rok

45 Grulich, T. – Brouček, S.: *Domácí postoje*, s. 119.

46 O vídeňské rezidentuře čs. rozvědky již zmíněný Ondra, Hubert: *Činnost vídeňské rezidentury československé rozvědky do roku 1955, sonda do vývoje čl. rozvědné služby v letech 1945–1955*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce. Brno 2014. Státník, Dalibor: *Československé zpravodajské hry v Rakousku v počátcích studené války*. Exilové skupiny, západní výzvědné služby a jejich infiltrace československými agenty. *Soudobé dějiny* 10, 2003, s. 487–518; Hallama, Peter: *Der Siegreiche Februar 1948 und die Anfänge des Kalten Krieges unter den Tschechen in Wien*. In: *Tschechen in Wien. Zwischen nationaler Selbstbehauptung und Assimilation*. Hrsg. R. Wonisch. Wien 2010, s. 155–186; Trapl, Miloš – Skoupý, Arnošt: *Snahy komunistického režimu o získání krajanů ve Švýcarsku ke spolupráci*. *Slezský sborník/Acta Silesiaca* 101, 2003, s. 361–370.

47 Osobně jsem pracoval s podsvazky (registrační číslo 47390/110, 81276/107 a 12613/320) I. správy SNB a dále s objektovými svazky OB-1933 (Ideodiverzní centra), OB-1766 (Emigrace), OB-431 (Navrátilci).

48 Archiv bezpečnostních složek. f. Svazková agenda hlavní správy rozvědky, objektové svazky, reg.č.12613/320, sv. *Demokrat*.

49 Tamtéž. Součinnostní plán, 27. února 1989.

1990. StB vzhledem ke své agenturní síti⁵⁰ měla podrobné informace o Janýrově činnosti, jeho postojích i plánech do budoucnosti.

Sám Přemysl Janýr pracoval nejprve jako asistent parlamentního klubu SPÖ a od roku 1979 působil v tiskovém odboru Úřadu spolkového kancléře Bruna Kreiského. Vedle založení a vedení Kulturního klubu Čechů a Slováků v Rakousku byl do roku 1980 rovněž členem ústředního výkonného výboru Československé sociálně demokratické strany v exilu. I přes všechny jeho aktivity se StB podařilo vyvolat v exilových kruzích a dokonce i u členů německé sociální demokracie (SDP) podezření, že byl Janýr spolupracovníkem československých tajných služeb. Podle zprávy tajného spolupracovníka měl o Janýrovi prohlásit zahraniční tajemník SPD Hans Eberhard Dingels: „*Je to agent provokatér. Máme to prokázáno. [...] Nemůžete se divit, že vás nikdo z nás (míněna SI a soc. dem. strany) nikam nezve, dokud on vás zastupuje a vůbec, dokud se ho nezbavíte.*“⁵¹ Přitom sám Janýr byl pod jejich neustálým dohledem. Jeho syn Přemysl Janýr, ml., signatář Charty 77 a člen VONS, který žil od roku 1978 rovněž ve vídeňském exilu, vzpomínal na paranoidní atmosféru mezi vídeňskými Čechy vyvolanou aktivitami StB následovně:

„*Samozřejmě, že člověk nevěděl [kdo spolupracoval s StB, pozn. přepis], a že panovala paranoia všude, že kdo všechno je fízl, že kdo všechno je estébák. Táta byl estébák a já jsem byl estébák a v podstatě všichni byli pro někoho estébáky, že jo. Fakticky jich ale pár bylo. To ale nebyli zrovna ti, o kterých by byla tahle ta hysterie. Hodic třeba.*“⁵²

Josef Hodic byl historikem ve Vojenském historickém ústavu v Praze. Za svoji aktivitu během Pražského jara, kdy pracoval pro reformně orientovaného generála Václava Prchlíka na 8. oddělení ÚV KSČ, byl v rámci čistek po srpnové invazi propuštěn a nucen se živit jako deratizátor. Se vznikem Charty 77 patřil mezi první, kdo dokument podepsali. Již v listopadu 1977 zažádal o politický azyl v Rakousku, který pronásledovaným chartistům nabídl kancléř Bruno Kreisky. Zde získal práci v Ústavu pro mezinárodní politiku v Laxenburgu nedaleko Vídně a byl velmi aktivní v exilových kruzích nejen v Rakousku. Udržoval kontakty s Přemyslem Janýrem, Zdeňkem Mlynářem, ale i s Jiřím Pelikánem, Pavlem Tigridem nebo Anastázem Opaskem a členy katolického laického sdružení Opus Bonum, jejichž seminářů se účastnil. Jak poznamenává článek *Der Spiegel* věnovaný „Deratizátorovi“, byl rovněž častým přispěvatelem českého vysílání Radia svobodná Evropa.⁵³ O to větší šok způsobil jeho nečekaný návrat do ČSSR v červnu 1981. Na základě jím

50 Jedním z prvních, kdo o Janýrových aktivitách informoval, byl tajný spolupracovník Ivo Šafář s krycím jménem DIOR, který byl agentem vídeňské rezidentury s četnými kontakty zejména na švýcarský exil včetně Svazu čs. spolků nebo i Oty Šika, který žil v St. Gallen. Srov. Archiv bezpečnostních složek. f. Svazková agenda hlavní správy rozvědky, objektové svazky, reg.č.12613/320, sv. Demokrat. Záznam z vytženi DIORA na schůzce 13. 8. 1969.

51 Archiv bezpečnostních složek. f. Svazková agenda hlavní správy rozvědky, objektové svazky, reg.č.12613/320, s. 200.

52 *Rozhovor s Přemyslem Janýrem, ml., Vídeň 15. 9. 2013.* Soukromý archiv autora.

53 *Als Kammerjäger.* Der Spiegel 29, 1981, s. 90–91. Více o agentu Hodicovi: Ullmann, Paul: *Eine schwierige Nachbarschaft.* Die Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Tschechoslowakei von 1945–1968. Münster 2006, s. 93–94.

získaných materiálů byl mj. započat nový proces s českým sociologem a disidentem Rudolfem Battěkem.⁵⁴ Tyto úspěšné akce StB prohubovaly příkopů mezi exilovými skupinami a výrazným způsobem ovlivňovaly identifikaci bývalých uprchlíků s vlastní, kterou mezi léty 1968 a 1969 opustili.

2.2 KBSE jako změna pro český exil

Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (KBSE) znamenala jeden z vrcholů politiky „uvolňování napětí“ (z fr. *détente*) mezi Východem a Západem a přinesla i řadu změn pro český a slovenský exil.⁵⁵ Když byl 30. července 1975 představiteli 35 států, mezi kterými nechybělo ani Československo, podepsán v Helsinkách tzv. Závěrečný akt Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, uváděla většina pozorovatelů, že se jednalo o diplomatické vítězství SSSR, jehož územní zisky po roce 1945 byly tímto potvrzeny.⁵⁶ Nicméně k zásadám, kterými se měly řídit zúčastněné státy, patřilo i respektování lidských a občanských práv a právě jejich nedodržování ze strany států východního bloku vedlo ke vzniku nezávislých nevládních organizací bojujících za jejich ochranu jak v Sovětském svazu (například Sacharovův Výbor na ochranu lidských práv), tak i jeho satelitech.

Zprvu ani československá politická reprezentace nespatořovala v podpisu Závěrečného paktu výraznější komplikace nebo snad změnu své dosavadní politiky. Implementaci této dohody vyřešilo Československo ratifikací dvou smluv, ke kterým se zavázalo již v roce 1968. Mezinárodní pakt o občanských a politických právech a Mezinárodní pakt o hospodářských, sociálních a kulturních právech tak byly po osmi letech uveřejněny ve Sbírce zákonů ČSSR 13. října 1976. Pro československou vládu, dissent i exil mělo ovšem zveřejnění těchto mezinárodních závazků dva konkrétní dopady. Prvním byl vznik Charty 77 – nejvýraznější a na Západě nejnámější protirežimní „občanské iniciativy“ v ČSSR.⁵⁷ Podnětem pro její založení se totiž stala svévole státních orgánů a porušování zmíněných mezinárodních smluv při procesu s undergroundovou skupinou The Plastic People of the Universe.⁵⁸ Československý politický exil měl konečně partnera v domácí opozici, jak poznamenal v memoárech předseda Rady svobodného Československa Mojmír Povolný.⁵⁹ V kontextu tohoto příspěvku je rovněž důležité, že chartisté, kteří byli donuceni

54 Případ, díky němuž se stala rakouská bezpečnostní služba terčem kritiky, vzbudil i mezinárodní pozornost. Viz: *Spy poses as dissident.* / The Courier, <https://news.google.com/newspapers?nid=892&dat=19810629&id=3>, citováno 16. 7. 2017.

55 O dopadu KBSE na český a slovenský exil viz Raška, D. Francis: *Dlouhá cesta k vítězství.* Československá exilová hnutí po roce 1968. Praha 2015, s. 38–45.

56 Srov.: Durman, Karel: *Útěk od praporů.* Kreml a krize impéria 1964–1991. Praha 1998, s. 235.

57 O KBSE a vzniku Charty 77 například: Otáhal, Milan: *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989.* Praha 2011, s. 124–153.

58 Srov.: Havel, Václav: *Jak se rodila Charta 77.* In: *Charta 77 (1977–1989).* Od morální k demokratické revoluci. Ed. V. Prečan. Scheifeld – Praha – Bratislava 1990, s. 17–23.

59 Povolný, Mojmír: *Zápas o lidská práva.* Rada svobodného Československa a Helsinský proces. Brno 2007.

(nebo se dobrovolně rozhodli) opustit Československo a využít nabízený azyl v Rakousku,⁶⁰ zde výrazným způsobem ovlivnili menšinový život.

Druhým důsledkem schválení mezinárodních paktů byla nutnost upravit přístup pražského režimu k Čechům a Slovákům žijícím v zahraničí. Podepsané dohody totiž přinášely (alespoň teoreticky) obyvatelům zúčastněných států snadnější cestování na opačnou stranu železné opony.⁶¹ Cesty za hranice měly být povolovány nejen z profesních, ale i rodinných důvodů a rovněž mělo být umožňováno slučování rozdělených rodin. Nicméně československá vláda přijaté a schválené závazky neplnila, za což se stávala předmětem kritiky na mezinárodním poli. Nápravou tohoto stavu byl pověřen ministr vnitra Jaromír Obzina, ale jeho podkladový materiál, který se stal základem vládního usnesení č. 151 z 26. května 1977, zdaleka neodpovídal povinnostem z Helsinek. Jan Rychlík uvedl, že „závěř materiálu FMV je směsí cynismu, arogance a drzosti, neboť v naprostém rozporu se skutečností se tu konstatuje, že platná úprava vydávání cestovních dokladů vyhovuje závazkům, které převzala ČSSR přístupem k mezinárodním úmluvám [...]“.⁶² Vláda měla pramalý zájem na usnadňování cest do zahraničí, které představovaly potenciální možnost k útěku. Jak se zmiňuje Prokop Tomek: „Zásadním rysem návrhů bylo využití KBSE k prosazení vlastních zájmů bez jakýchkoli ústupků.“⁶³

„Problém emigrace“ ovšem trval i nadále a počet lidí, kteří nedovoleně opustili republiku, se od poloviny 70. let zvyšoval.⁶⁴ To nutilo pražský režim k modifikaci jeho přístupu k občanům žijícím za státními hranicemi. 16. března 1977 přijala vláda *směrnici o úpravě právních vztahů ČSSR k občanům, kteří se zdržují v cizině bez povolení československých úřadů*. Směrnice měla nejen upravit postup státních orgánů k bývalým uprchlíkům, ale především diferencovat členy exilových vln na základě jejich „poměru ke státnímu zřízení v ČSSR“. V konečném důsledku šlo ale vládě o snížení vlivu politického exilu. Na základě tohoto nařízení mohly československé úřady: 1) vydat cestovní doklad pro návrat do ČSSR, 2) vydat souhlas k trvalému pobytu v cizině, 3) propustit občana ze státního svazku a 4) „reakčním emigrantům“ odejmout československé státní občanství.⁶⁵ Směrnice nabízela možnost těm, kteří žili v zahraničí nejméně pět let a nebyli angažováni v politických akcích namířených proti režimu (neboli „nevývíjeli činnost státu nepřátelskou“),⁶⁶ úpravu svého právního postavení. Tento proces ovšem stavěl bývalé uprchlíky do ponižující pozice.

60 Více Haváč, Ondřej. *Nelehké soužití – Konflikty v české menšině ve Vídni po roce 1948*. In: *Promyšlet Evropu 20. století. Konflikty bez zbraní*. Ed. J. Škerlová. Brno 2015. s. 147.

61 Rychlík, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 9.

62 *Tamtéž*, s. 10.

63 Tomek, P.: *Rodiny rozdělené*, s. 21.

64 Za rok 1977 nedovoleně opustilo republiku 1 321 československých občanů. Srov. Rychlík, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 12.

65 Směrnice o úpravě právních vztahů ČSSR k emigraci z 16. března 1977/ Policie.cz, <http://www.policie.cz/soubor/smernice-o-uprave-pravnich-vztahu-cssr-k-emigraci-z-16-brezna-1977-pdf.aspx>, citováno 17. 7. 2017.

66 *Tamtéž*.

Pokud již byli odsouzeni na základě § 109 trestního zákona č. 141/1961 Sb., museli nejprve podat žádost o milost prezidentu republiky a až poté zažádat o vystěhování nebo propuštění ze státního svazku. Za obojí „úpravu“ navíc vybíraly československé úřady vysoké poplatky, které měly být kompenzací za poskytnuté vzdělání či kvalifikaci, kterou stát bývalým uprchlíkům poskytl. Přitom se nejednalo o částky zanedbatelné, Jan Rychlík uvádí, že se suma mohla vyšplhat, při započtení případných dalších poplatků, snadno přes 2 000 dolarů.⁶⁷ Ve Švédsku za náhradu studia museli bývalí uprchlíci zaplatit dokonce 3 400 dolarů, čehož si všímala i místní média. Za směrnicemi se očividně „skrývala i snaha režimu získat od emigrantů valuty.“⁶⁸ Bývalí českoslovenští občané představovali pro režim v tomto pojetí odsouzenec, kteří museli žádat o milost a „vyplatit se“ ze státního svazku. Na druhou stranu, pokud byl občanovi udělen souhlas s trvalým pobytem v cizině, získal opět československý pas a v případě, že se vyvázal ze státního svazku, přistoupily k němu úřady jako k cizinci. V obou případech mohl opět navštěvovat příbuzné a známé v Československu a za určitých podmínek mohli i oni navštěvovat jej.

Řada Čechů a Slováků nehodlala na tuto hru z pochopitelných důvodů přistoupit a směrnicí ignorovala, a tak z odhadovaného počtu 115 000 osob žijících v zahraničí déle než pět let podalo některou ze žádostí do roku 1981 jen 20 616 Čechů a Slováků žijících v exilu, jak zmiňuje zpráva pro předsednictvo ÚV KSČ.⁶⁹ I přes relativně malé množství žádostí o úpravu vztahů, měla směrnice nemalý dopad na český a slovenský exil. Dokládal to i příběh, který zmínila narátorka Iva Gikalov během nahrávání:

„Jednou se odehrála taková scénka. Byly dva páry, které se vystěhovaly v osmačtyřicátém. Ti jedni odjeli do Ameriky a ti druzí zůstali v Evropě. Ten pán byl v Etiopii poradcem Salassiera⁷⁰, jenomže Salassiera odstranili a on se potom vrátil do Evropy a žil ve Španělsku. A ten pán najednou na stará kolena začal toužit po Česku a rozhodl se, že tam s manželkou pojede. Pro toho druhého to ale byla ta největší vele-zrada, co mohla být. To se muselo tehdy ještě žádat prezidenta republiky o odpuštění. To pro něho vůbec nepřipadalo v úvahu. Ti se tak rozhádali! To seděli tenkrát u nás a jeden byl zelený a druhý fialový a řvali na sebe a od té doby spolu už nikdy nepromluvíli.“⁷¹

Otázka upravení vztahu k ČSSR se v exilových kruzích řešila, jak o tom svědčí například menšinový tisk v Rakousku,⁷² a přidávala již k existujícím rozepřím další tenze. Ti, kteří přistoupili na jednání s československými úřady, byli označováni posměšně za „upravence“, v některých případech rovnou za „zrádce“, kteří se jednáním s hanebným komunistickým režimem dopouštějí zrady na národní věci. Vladimír Čevela, který uprchl

67 Rychlík, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 11.

68 Tomek, P.: *Rodiny rozdělené*, s. 24.

69 „Z toho jen 452 emigrantů požádalo o vydání dokladu k návratu, 3 145 žádalo o povolení trvalého pobytu v zahraničí a 4 533 o propuštění ze státního svazku. Nejvíce – 12 486 (62%) – bylo žádostí o omilostnění trestného činu opuštění republiky, který soud vyměřil v nepřítomnosti“ *Tamtéž*, s. 22.

70 Haile Salassie (1892–1974), etiopský regent a následný císař.

71 *Rozhovor s Ivou Gikalov, Brno 15. 9. 2014*. Soukromý archiv autora.

72 „Směrnice jsou založeny na poddanském poměru občana ke státu. Člověk je tu pro stát, nikoliv stát pro člověka.“ Srov.: *Směrnice pražské vlády*. Vídeňské svobodné listy 32, 1977, s. 1.

z ČSSR v roce 1970 a pracoval ve Vídni pro firmu Philips, byl odsouzen v nepřítomnosti k odnětí svobody ve výši jednoho roku. Nicméně toužil jezdit zpátky do Československa za maminkou, která odchod syna těžce nesla, a proto požádal prezidenta republiky o milost. Na otázku, zda mu někdo z českých známých ve Vídni jeho rozhodnutí vyčítal, uvedl:

„A jo, našli se tací. Ale já jsem jim říkal: ‚Milí zlatí, já jsem neměl 15 000 až 30 000 [šilinků, pozn. přepis] na zaplacení.‘ To nebylo málo. Já jsem říkal: ‚Vlezte mi na záda!‘ To bylo ale jen na začátku, když se to dozvěděli. To se prostě zapomene a v hospodě se to zapije.“⁷³

I když vzájemné osočování časem ustalo, stále v mnohých bývalých uprchlících přetrvával pocit trpkosti nad svévolným postupem československých představitelů a státních úřadů. Celý proces úpravy vztahu je jen utvrdil v přesvědčení, že s Československem již nikdy nechtějí mít nic společného. Když se v roce 1988 dotazovala socioložka Mlynář-Dubská uprchlíků z ČSSR, zda by se do země vrátili, odpověděly záporně 4/5 respondentů.⁷⁴ Dokonce i na pád komunistického režimu v roce 1989 reagovala část z nich slovy: *„vlastně už ani nemám chuť tam jet, země i lidé jsou mi cizí.“⁷⁵*

2.3 „Emigrantské sny“

Velice zajímavým fenoménem, který zmiňovala podstatná část narátorů, byly tzv. „emigrantské sny“. Přesnějším označením by byly spíše emigrantské „noční můry“, protože se v nich bývalí uprchlíci ocitali zpět v Československu, odkud se ovšem již nemohli vrátit do svobodného světa. V prvních letech života v exilu se podle účastníků autorova výzkumu tyto sny objevovaly pravidelně s neustávající intenzitou. Detailnější popis tohoto fenoménu přinesla v rozhovoru i Iva Gikalov, která pobývala s manželem a dcerou ve Švýcarsku:

„Je to vždycky, že přijedete do Česka a teď buďto ztratíte pas a nemůžete ven. Nebo vás nepustí, protože máte cizí pas. A vy jim [v tom snu, pozn. přepis] říkáte: ‚Ale já tam mám rodinu a já tam mám děti!‘ Ale prostě se nemůžete dostat za hranice. Tyhle sny měli snad všichni. Časem se ty sny ztratí [číšník přináší účtenku]. Ale přijdou tak 2 roky po tom, co jste venku a jsou velmi intenzivní. A jak říkám, měl je skoro každý.“⁷⁶

Podle svědectví Vladimíra Kříže, který uprchl do USA, se podobné sny nevyhnuly ani manželům Škvoreckým⁷⁷ a vypovídaly o identifikaci narátorů s Československem více, než

73 *Rozhovor s Vladimírem Čevelou*. Vídeň, 1. 10. 2011. Soukromý archiv autora.

74 Mlynář-Dubská, I.: *Integrationsprobleme*, s. 126.

75 Mayerová, Věra: *Problematika asimilace vídeňských Čechů ve 20. století (do roku 1989)*. In: *Vídeňští Češi 1945–2005. K dějinám národnostní menšiny/ Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe*. Edd. H. Basler – M. Brandeis – J. Kroupa – J. Starek. Wien – Praha 2006, s. 281.

76 *Rozhovor s Ivou Gikalov*, Brno 15. 9. 2014. Soukromý archiv autora.

77 *Vladimír Kříž – emigrantské sny*. / *Moderní dějiny.cz*, <http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/vladimir-kriz-emigrantske-sny>, citováno 12. 7. 2017.

bylo na první pohled zřejmé. Nejednalo se sice o vědomé ztotožňování s původní vlastí, ale emoce, které sny o návratu do ČSSR ve členech posrpnové uprchlické vlny vyvolávaly, byly reálné a představovaly důkaz o vnitřním vztahu bývalých uprchlíků k zemi svého původu. Ve snech, jež představují podle základní definice prožitkovou reakci na nějaký vnitřní nebo vnější podnět,⁷⁸ často vyplouvá na povrch to, co jedinec v běžném životě potlačuje nebo si nepřipouští. Toužené shledání se členy rodiny a přáteli nebylo možné kvůli postihům, a proto již jen představa návratu do totalitního státu naháněla strach. Československá socialistická republika v čele s komunistickou stranou znamenala pro exulanty v podvědomé rovině totéž co vězení.

3 Návraty do svobodné země

Obrazy Československa 70. a 80. let, které vyvstávaly účastníkům výzkumu v paměti, dokládaly, jak těžké pro ně bylo se identifikovat s vlastí, kterou opustili v roce 1968. V jejich vyprávěních převládaly narace popisující šikanu československých úřadů při „upravování vztahu“, aktivity StB vzbuzující strach a celkově odmítavý až nepřátelský postoj komunistického vedení k Čechům a Slovákům žijícím na Západě. Československá socialistická republika byla pro mnohé státem, který opustili natrvalo a nechťeli s ním mít již nic společného. Změnu přinesl až rok 1989, který spisovatel Pavel Kohout nazval „*rokem zázraků*“.⁷⁹ Nahrané životní příběhy totiž zachycovaly i období po pádu železné opony a stejně podstatné z hlediska národní identity bylo vše, co se odehrávalo po něm – obnovení demokracie, rozpad Československa a vstup České republiky do NATO i EU. Tyto události výrazným způsobem ovlivnily pohled bývalých uprchlíků – dnešních krajanů – na zemi, jejíž současná léta jsou úplně jiným příběhem než Pražské jaro.

3.1 Sametový zlom

Někteří z Čechů žijících za hranicemi sice přijali pád komunistického režimu v Československu,⁸⁰ se smíšenými pocity, většina exilu – včetně narátorů účastnících se výzkumu – byla událostmi v bývalé vlasti nadšená. Hned, jak to šlo, do ní zavítali. Především exulanti a chartisté v Rakousku to měli díky geografické poloze nejbližší a mohli se přímo zúčastnit revolučních událostí tak jako Pavel Kohout se svým synem Ondřejem⁸¹ nebo režisérka Zuzana Brejchová. Ta v rozhovoru popsala vzrušenou atmosféru v hlavním městě:

78 Helingerová, Marta: *Sny jako zdroj sebepoznání*. Jak využít sny k osobnímu rozvoji. Praha 2016, s. 13.

79 Kohout, Pavel: *To byl můj život? (1979–1992)*. Příbram 2006, s. 255.

80 O sametové revoluci pojednává kniha historika Jiřího Suka. Srov.: Suk, Jiří: *Labyrintem revoluce*. Aktéři, zápletky a křížovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990). Praha 2003.

81 Na komplikace, které Pavla Kohouta s jeho ženou, synem a snachou čekaly na hranicích a na vystoupení otce na shromáždění v Bratislavě v den generální stávkou 27. listopadu, vzpomínal v rozhovoru Ondřej Kohout. Srv., *Rozhovor s Ondřejem Kohoutem*. Vídeň 17. 9. 2013. Soukromý archiv autora. Popsal je i jeho otec. Srv. Kohout, P.: *To byl můj život?*, s. 267–271.

„No a najednou se procházím po Václaváku a všude samý Havel, že jo? A svoboda. Já jsem tam pak jela do Prahy na ty prezidentské volby, zůstala jsem na Hradě. Tam tenkrát stála spousta lidí, opjeli jsme se tam všichni sektem. Tak to bylo skvělé a Silvestra jsem strávila doma se sestrou a jejím manželem a s těmi všemi lidmi na Staroměstském náměstí. Ta euforie byla neuvěřitelná.“⁸²

Radost a euforii z čerstvě nabyté svobody se dotkla i mnoha dalších, kteří Československo na 20 let opustili. Řada z nich se stala svědky těchto převratných změn, které se zapsaly hluboce do osobní paměti. Sametová revoluce patřila v rozhovorech ke zlomovým událostem v Portelliho smyslu, kolem kterých narátoři dále formovali své životní příběhy. I když euforie časem vyprchala a mnoho bývalých členů posrpnového exilu bylo a je kritických k dalšímu směřování země, přinesly události roku 1989 zásadní změnu pro celý český a slovenský exil. Jak psal Pavel Tigrid: „[Otázka návratu je, pozn. autora] pro všechny politické emigrace otázka první a poslední.“⁸³ Právě otevřením hranic a prvním návratem do země započal pro exulanty proces postupného nabývání důvěry a opětovné identifikace se státem, který se pádem železné opony stal náhle pro Čechy v Rakousku a Švýcarsku geograficky velmi blízkým.

4 Reverzní kulturní šok

Začátek procesu ztotožňování se s mateřskou zemí ovšem nebyl jednoduchý. Spolu s emocemi vyvolanými příjezdem na známá místa a návštěvou rodin a přátel se dostal i jev označovaný v anglosaské literatuře jako „reverse culture shock“⁸⁴. Tento obrácený kulturní šok, který zažívají například studenti působící na zahraničních univerzitách po návratu domů, popisovala i řada narátorů. Opětovné překročení československých hranic po mnoha letech vešlo exulantům nejen slzy do očí, ale vyvolal i jiné – méně příjemné – emoce. Výstižně jej popsala narátorka Jana Vodičková během rozhovoru se členy Sokolské župy švýcarské:

„Já jsem si říkala, že se mnou budou mlátit emoce a měla jsem strach. A bylo to tak, když člověk zase viděl panorama Prahy a Národní divadlo, tak jsem brečela. Pak jsem ale jela na Sokolskou [ulici, pozn. přepis], kde mi to málem rozbilo auto, a to už jsem zase málem brečela - vzteky [úsměv].“⁸⁵

Radost nad návratem do vlasti často zkalil šok ze známého, přesto po dvaceti letech odloučení do jisté míry cizího, prostředí. V porovnání se životem ve svobodném světě byli narátoři zvyklí na jiné jednání – jak na úřadech, v obchodech, tak i na odlišné reakce lidí, které potkávali na ulicích českých a slovenských měst. Na otázku jaký byl návrat, odpověděl jeden z narátorů: „Podivný. Musel jsem se hlásit na policii, kde se mnou jednali,

82 Rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 9. 9. 2011. Soukromý archiv autora.

83 Tigrid, Pavel: *Politická emigrace v atomovém věku*. Praha 1990, s. 71.

84 Například: Gaw, Kevin F.: *Reverse culture shock in students returning from overseas*. *International Journal of Intercultural Relations* 24, 2000, s. 83–104.

85 Rozhovor se členy Sokolské župy švýcarské, Zuchwil, Švýcarsko 21. 8. 2014. Soukromý archiv autora.

jak s posledním vyvrhelem. Na to už jsem nebyl po té době zvyklý, takže jsem policistům okamžitě řekl svoje mínění.⁸⁶ Podobné příběhy reverzního kulturního šoku z porevolučních Čech a Moravy zmiňovala většina narátorů, kteří si mnohdy až v okamžiku příjezdu do ČSSR uvědomili, že se již cítí doma v hostitelských zemích. Z části se na tom podepsal i fakt, že většinová společnost v Československu měla k vracejícím se exulantům ambivalentní postoj.

4.1 „Vy jste si tam žili“

Přístup československých občanů k vracejícím se exulantům byl dvojitý. Na jednu stranu ti známější z nich vzbuzovali u lidí národní hrdost svými úspěchy v zahraničí,⁸⁷ na stranu druhou se dotyční stávali terčem kritiky za svoji neochotu se v zemi usadit natrvalo, za posuzování místních poměrů nebo za špatnou češtinu, jak zmiňoval Ladislav Holý, který se sám po listopadu 1989 na nějakou dobu vrátil do Československa ze svého působení ve Velké Británii. „*Jestliže emigranti vyjadřují sympatie ke státu, ve kterém nyní žijí, nebo kritizují české postoje a praktiky příliš tvrdě (zvláště pokud jejich kritika neodpovídá kritice Čechů nebo ji překračuje), začne češství emigrantů vzbuzovat pochybnosti.*“⁸⁸ Takoví pak bývali považováni za „odrodilce“, kteří v zahraničí přestali být součástí národa, což vypovídalo podle Holého o tom, že „*Češi konceptualizují národní identitu jako přirozeně danou.*“⁸⁹ Ač přirozeně daná (narozněním českým rodičům), mohla být v cizině česká identita podle soudobých komentářů ztracena. To byl případ herce Jana Třísky, ze kterého se po 13 letech v USA, stal Američan „skrz naskrz“ a který se v rozhovorech „*předváděl zbytečným užíváním anglických slov.*“⁹⁰

Dalším problémem, na který vracející se exulanti narazili, byla představa o zlatém Západě, kam se odjíždělo především za zbohatnutím. Nejtýpější otázkou, se kterou se setkala při návštěvě Československa naprostá většina narátorů, byl dotaz na jejich finanční situaci, doprovázený porovnáním života v zahraničí a v ČSSR a představou bohatství, kterého si „emigranti“ na Západě užívali. O závidi a nepochopení mluvila Dana Linhartová, Karel Kukul nebo i manželé Ráčkovi. Iva Gikalov shrnula zážitky z první návštěvy Československa následovně:

„*My jsme viděli, že my jako „emigranti“ tady v Česku nějak extra vítání nejsme. Říkalo se, že jsme si utekli za určitým luxusem a teď si tam žijeme a máme se, zatímco lidi tady [v Československu, pozn. přepis] trpí a úpí. Ten styk [s lidmi, pozn. přepis] byl na základě toho spíše malý a člověk nemohl říkat: „My to máme takto. My to děláme tak a tak.“*“⁹¹

86 Rozhovor s Josefem J., Basilej, Švýcarsko 21. 8. 2014. Soukromý archiv autora.

87 Jako například dirigent Rafael Kubelík, Tomáš Baťa ml., Miloš Forman a další.

88 Holý, Ladislav: *Malý český člověk a skvělý český národ*. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti. Praha 2010, s. 67.

89 *Tamtéž*, s. 66.

90 *Tamtéž*, s. 67.

91 Rozhovor s Ivou Gikalov, Brno 15. 9. 2014. Soukromý archiv autora.

Odmítavé reakce lidí, se kterou se mnozí exulanti po návratu setkávali, měla svůj důvod. Vysvětlení přístupu české a slovenské veřejnosti k „emigrantům“ podal doktor Grulich, který se věnoval domácím postojům k zahraničním Čechům: „*Systematická lživá propaganda očerňující československé krajanů v zahraničí přinesla ovoce v podobě nedůvěry občanů České republiky ke svým spoluobčanům, kteří ať dobrovolně, či nedobrovolně zvolili raději život ve svobodném světě před životem v komunistické totalitě.*“⁹² S tímto tvrzením se po analýze pramenů ztotožňuji i já. Například dokumenty státní bezpečnosti pojednávaly o „emigrantech“ výhradně jako o těch, kteří opustili socialistické zřízení kvůli své „*ideové nepevnosti*“, a protože podlehli vábení mamonu vyvolaného západní propagandou.⁹³ V tomto duchu byli uprchlíci vykreslováni i československými médii. Když se pak ti, kteří si „upravili vztah“, objevovali v ČSSR v autech západních značek a s nedostatkovým zbožím v rukou, které přinášeli příbuzným, byla mezi obyvatelstvem závist častým pocitem, který tito příchozí nechtěně vyvolávali. Přesně tak chtěl režim, aby lidé na exulanty nahlíželi – jako na kariéristy a oportunisty s nedostatkem sounáležitosti se socialistickým zřízením, kteří odešli na Západ za penězi a za „*ničím nepodloženou nabídkou k uplatnění osobních schopností*“.⁹⁴ Bylo to reflektováno zrada vlasti, socialismu i samotného národa. O porušování základních lidských práv v ČSSR se dokumenty pochopitelně nezmiňovaly. Nutno ovšem dodat, že přístup většinové populace ke krajanům v zahraničí procházel vývojem a v současnosti jej jako problém nezmiňoval žádný z narátorů.

*„Když jsem sem pak znovu začala jezdit, tak to bylo hrozný ti Češi: „Vy si tam žijete!“ A první otázka – nikoho jste neznal – hned se ptali: „A kolik tam vyděláváte?“ To bylo strašný! A i ta závist a představa, že si tam tak jen ležíme a peníze nám chodí! To teď už našťěstí taky pominulo.“*⁹⁵

5 Identifikace a pocit domova

Nelehký první návrat do mateřské země způsobil kromě reverzního kulturního šoku i posun v identifikaci bývalých uprchlíků s Rakouskem, respektive Švýcarskem. Tato proměna ve vnímání hostitelské země jako „nového domova“ byla způsobena mnoha faktory, které byly příznačné pro celý posrpnový exil. Patřily mezi ně: obrovská solidarita hostitelských společností vůči československým uprchlíkům v prvních měsících po invazi vojsk Varšavské smlouvy do Československa, vstřícný přístup vlády i úřadů při udělování nezbytných povolení k pobytu a politického azylu, pracovní příležitosti a také vysoká motivace a snaha nově příchozích se co nejdříve začlenit do běžného života. Všechny tyto jevy způsobily nejen úspěšnou integraci Čechů a Slováků do majoritní společnosti, ale měly vliv i na výpovědi narátorů, kteří strávili téměř 50 let života za hranicemi své

92 Grulich, T. – Brouček, S.: *Domácí postoje*, s. 123.

93 Archiv bezpečnostních složek, BS, f. Objektové svazky – Brno, arch. č. OB-41593 Brno, svazek 3, s. 8. Srovnej Bumová, I.: *Postoj ŠtB*, s. 55.

94 *Tamtéž*.

95 *Rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013*. Soukromý archiv autora.

původní vlasti, tedy na tzv. identifikační integraci.⁹⁶ Jinými slovy se podílely na vytvoření silného pocitu sounáležitosti s Rakouskem či Švýcarskem, jejich institucemi i obyvateli.

5.1 Rakousko

Stupeň identifikace se jistě vyvíjel v závislosti na osobních zkušenostech každého jednotlivce, který se ocitl koncem 60. let v Rakousku. U některých uprchlíků docházelo zpočátku k řadě osobních krizí, které řešili snahou se co nejvíce přizpůsobit okolí. I přes toto úsilí se cítili být v novém prostředí cizinci či občany druhé kategorie a nemohli se po nějakou dobu sít s novou situací.⁹⁷ Jistý vliv na to měla i malá prestiž české menšiny v Rakousku a přetrvávající předsudky většinové společnosti založené na společné (a ne vždy lehké) historii. Ovšem s postupem času – s osvojením si jazyka, ziskem lepšího zaměstnání a postavení, vytvořením nových sociálních vazeb – rostl i pocit sounáležitosti se zemí, která v minulosti otevřela dokořán své hranice. Mnozí si uvědomili, že v novém prostředí zakořenili, až v momentě zhroucení komunistického režimu v Československu na podzim roku 1989. Spisovatel Milan Ráček vzpomínal na první návrat do země svého původu po mnoha letech strávených ve Vídni následovně:

„Přitom jsem si uvědomil, že nás emigranty tam [v Československu, pozn. autora] moc rádi nemají. A jsme zase u dané otázky. Ačkoliv nezapíráme náš původ, ba naopak, tak zde [v Rakousku, pozn. autora] nemáme pocit, že sem nepatříme. V našem bývalém domově ten pocit máme. A to je také ten důvod, proč pro nás otázka návratu neexistuje. Rozhodně jsme ale nezahořkli, i nadále budeme, kde se dá, propagovat českou kulturu a nabádat ke snášenlivosti.“⁹⁸

Náhlá možnost návratu spojená se srovnáním obou společností vedla mnoho Čechů, kteří opustili zemi v letech 1968–1969 k poznání, že dříve hostitelské země – s částečně cizími zvyky a obyvatelstvem hovořícím jiným jazykem – se stala po více než 20 letech jejich novým domovem. Výstižně tento pocit vyjádřily v rozhovorech narátorky Zuzana Brechová a Helena Baslerová:

„Já jsem Rakušanka samozřejmě občanstvím a čtyřicet pět let tady žiji, takže jsem tady... Neřekla bych zakořeněná, ale [přemýšlí, pozn. přepis] prostě jsem tady doma. Víím, že ráno, když vstanu a půjdu

96 Jedná se o psychologickou fázi integračního procesu podle teoretického modelu Friedricha Heckmanna, profesora sociologie a ředitele European forum for migration studies, který integraci dělí do čtyř vzájemně propojených oblastí. Více Heckmann, Friedrich – Schnapper, Dominique: *The Integration of Immigrants in European Societies. National Differences and Trends of Convergence*. Oldenburg 2016, s. 11.

97 Více než polovina dotázaných v průzkumu Ireny Mlynář-Dubské odpověděla, že začátky pro ně byly obtížné, či dokonce značně obtížné. Nelehkému prvnímu stupni integrace věnovala doktorka Dubská celou závěrečnou kapitolu, ve které rozebrala vztah mezi emigrací, respektive útekem ze země, a psychickou zátěží, kterou způsobuje tento akt jednotlivcům i celým skupinám osob. Viz Mlynář-Dubská, I.: *Integrationsprobleme*, s. 150.

98 *Rozhovor s Milanem Ráčkem. Sitzendorf / Schmida, 14. 9. 2011.* Soukromý archiv autora.

*doleva, tak je to tak [ukazuje], a když doprava, tak je to jinak. A nikdo mi neupírá to právo, že jsem tady místní.*⁹⁹

*„Podívejte se, doma už jsem tady [ve Vídni, pozn. přepis]. Tady mám rodinu, zázemí, kulturu, tady mám svoje Abo [Abonnement, pozn. přepis]. Když přijedu do Prahy a setkám se tam s lidmi, které znám a se kterými jsme stejně naladěni, tak se cítím doma i tam.*¹⁰⁰

I pro rakouskou společnost se stali bývalí posrpnovní uprchlíci z Československa její vlastní součástí, jak vyplývá nejen z prohlášení narátorů („*nikdo mi neupírá to právo, že jsem tady místní*“), ale i z pozdějších průzkumů. Zajímavé výsledky přinesly v tomto směru i sociologické sondy vedené Irenou Mlynář Dubskou a o dvacet let později i Margitou Urbanek. Irena Dubská, která se zabývala ve své práci psychologickými, sociálními a ekonomickými problémy uprchlíků, položila dotazovaným otázku, zda by i přes všechny problémy, které jsou s uprchlictvím a následnou integrací spojené, pokud by o nich věděli, opustili svoji zemi. Na tuto otázku odpovědělo ANO nebo SPÍŠE ANO celých 84 % dotázaných a pouhá 2 % odpověděla NE.¹⁰¹ Navíc na další otázku, zda se cítí v Rakousku doma, většina dotázaných z ČSSR odpověděla, že ANO.¹⁰²

Stejně závěry přinesl i výzkum doktorky Urbanek z roku 2009, která porovnávala situaci uprchlíků z ČSSR se situací českých migrantů, kteří do Rakouska přicházeli po roce 1989. I ona zmiňuje počáteční těžkosti, kterými si museli jak uprchlíci, tak migranti z ČSSR a následně České republiky projít, ale dodala, že se jejich stupeň začlenění prohluboval s délkou pobytu v zemi a koncem druhého tisíciletí se již v Rakousku cítili doma.¹⁰³ Situace se ale změnila i v samotném Československu. Země, ze které se po pádu železné opony staly dva samostatné demokratické státy, se otevřela světu a začlenila se do západních struktur: NATO i EU. Obě společnosti – česká a rakouská – se po letech odloučení sobě opět vzájemně přiblížily. Léta nezájmu postupně vystřídala spolupráce.¹⁰⁴

5.2 Švýcarsko

I českoslovenští uprchlíci, kteří si ke svému životu zvolili Švýcarsko, se postupem času s novým prostředím sžili natolik, že se alpská země stala jejich novým domovem. Vedla k tomu stejně dlouhá a mnohdy nesnadná cesta jako v rakouském případě,¹⁰⁵ ale na jejím

99 *Rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 17. 9. 2013.* Soukromý archiv autora.

100 *Rozhovor s Helenou Baslerovou, Vídeň, 19. 9. 2013.* Soukromý archiv autora.

101 Celkově se jednalo o 59 dotázaných, mezi nimiž bylo 37 mužů a 22 žen. Srov.: Mlynář-Dubská, I.: *Integrationsprobleme*, s. 128.

102 ANO nebo SPÍŠE ANO odpovědělo 63 % dotázaných. Viz: Mlynář-Dubská, I.: *Integrationsprobleme*, s. 125.

103 Urbanek, M.: *Tschechische Flucht*, s. 276.

104 Srv. *Tamtéž*, s. 279. O opětovném navázání kontaktů svědčí i výstava a vydaný katalog Dolnorakouské zemské výstavy. Viz Karner, Stefan – Stehlík, Michal: *Česko. Rakousko. Rozdělení - odloučení - spojení*. Sborník a katalog Dolnorakouské zemské výstavy. Schallaburg/ Jihlava 2009, s. 130.

105 O očekáváních švýcarské společnosti a „psychické zátěži“, kterou zažívali uprchlíci v počátcích nového života ve Švýcarsku, se zmiňuje i studie Christoha Spätiho. Srov.: Banki, Christine – Späti, Christopher: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*. Bedingungen ihrer Akzeptanz in der Schweiz der Nachkriegszeit.

konci byla úspěšná integrace do švýcarské společnosti. Z úst členů posrpnového exilu zaznívalo často vyjádření vděku za možnosti, které jim Švýcarsko – jeho vláda i celá společnost – v počátcích poskytlo. Také zde došlo k prolnutí několika pozitivních aspektů, které utvářely podobu posrpnového exilu – ekonomický boom a s ním spojené pracovní možnosti, solidarita majoritní společnosti i vysoká motivace nově příchozích se začlenit. Po letech strávených ve švýcarském prostředí se ztotožnila s hostitelskou zemí a její společností (nehledě na daný kanton) převážná část bývalých uprchlíků. Nejvýstižněji situaci charakterizoval narátor Petr Chour, který si uvědomil při první návštěvě Československa po pádu železné opony, že doma je pro něj a jeho rodinu již ve Švýcarsku:

„První dojem [při první návštěvě Československa, pozn. přepis], který jsme nabyli, byl zápach ze spáleného hnědého uhlí, který nás praštil do nosu. Celkem rychle se nám všechno vybavilo. Co se týče dokladů, tak jsem zašel na – ještě tehdy – Národní výbor, kde si udělali kopie. A na těch našich kmenových kartách bylo napsáno: EMIGRACE. Předtím než se začalo nahrávat, když jsme se spolu bavili, tak jste se ptal, jak vnímáme domov, a kde je. Ten pocit byl právě taky spojen s první návštěvou. Do té doby jsem se nedokázal zařadit, jestli jsem doma tady, nebo tam. Faktem je, že jsme sem přišli poměrně mladí, narodily se nám tady děti. Ty děti tím pádem vyrůstaly tady. A po té první návštěvě jsem věděl, že doma jsem teda ve Švýcarsku. Uvědomil jsem si, že těch 20 let způsobilo, že se mentálně cítím doma tady, i když naprosto nezavrhuji svůj původ, to rozhodně ne. Faktem taky je, že do Čech jezdíme každý rok a že tam jezdíme rádi. Strávili jsme tam několik dovolených, ale doma jsme tady.“¹⁰⁶

I v případě Čechů, kteří přišli do země po roce 1968, se mohou opřít o závěry průzkumů odborníků, kteří se zabývali jejich integrací a současným životem. Renate Rendl uvádí, že celých 90 % dřívějších československých uprchlíků je podle sociologických měřítek ve švýcarské společnosti dobře integrováno. Také naprostá většina samotných Čechů a Slováků (téměř 82 %) uvedla v dotazníkovém šetření z první poloviny 90. let, že jsou se svým životem a pracovním postavením ve Švýcarsku „spokojeni“, či rovnou „velmi spokojeni“.¹⁰⁷ Ještě vyšší číslo uvádí studie *Integrace a asimilace českých a slovenských exulantů z roku 1968 ve Švýcarsku*, kdy na otázku: jak se ve Švýcarsku cítíte, odpovědělo celkem 89,8 % dotázaných „velmi dobře“, či jsem „vcelku spokojený“.¹⁰⁸ K uvedené statistice si dovolím představit část nahraného rozhovoru s bývalou špičkovou tenistkou, členkou

In: Schweiz. Der Umgang mit Asylproblemen im 19. und 20. Jahrhundert. Die Schweiz und der Osten Europas. Zuflucht. Hrsg. C. Goehrke – W. G. Zimmermann. Zürich 1994, s. 407–408.

106 *Rozhovor s Petrem Chourem, Zuchwil, Švýcarsko 21. 8. 2014.* Soukromý archiv autora.

107 Rendl, R.: *Die Integration*, s. 250.

108 Přesně 65,8 % respondentů (26 mužů a 26 žen) označilo za odpověď: „Cítím se zde velmi dobře, zvykl jsem si.“ Dalších 24 % respondentů (7 žen a 12 mužů) zaškrtnulo: „Opravdu dobře se cítím jen v některých oblastech života, jsem zde však v celku spokojený.“ Více: Kosová, Lenka: *Integrace a asimilace českých a slovenských exulantů z roku 1968 ve Švýcarsku*. In: Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století: symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích Čechů k domovu 29. – 30. června 1998. Edd. K. Hrubý–S. Brrouček. Praha 2000, s. 107. Přestože se výzkumu účastnil malý počet respondentů, jeho závěry odpovídají autorovu pozorování i vyjádření narátorů a dalších členů krajanského hnutí ve Švýcarsku. Srov.: *Proslov Radana Hainy*. Oslava 100. výročí založení Besedy Svatopluk Čech dne 6. března 2010. In: Almanach 1910–2010. Curych 2010, s. 2.

slavné rodiny Koželuhů, která po úspěšné kariéře v Kanadě přišla s manželem do Ženevy. Hana Sládková-Koželuhová popsala svůj život následovně:

„Já mám Ženevu a Švýcarsko velice ráda z toho důvodu, že tady je pořádek. To člověk musí ocenit, že tento stát funguje. Taky z toho důvodu, že 700 let neměli žádnou válku. Charakter Švýcarů je jiný než český. Hodně Čechů, myslím ty curyšské, si myslí, že se Švýcary není žádná legrace [smích]. To tak slychávám od těch, kteří se tam usadili. To víte, takto oni to říkají, ale ve skutečnosti jsou rádi. Já myslím, že nikdo [od nich, pozn. prepis] se nechce vrátit.“¹⁰⁹

Tvrzení o nezájmu bývalých uprchlíků z Československa se vracet do země, kterou museli z nejrůznějších důvodů opustit, potvrzuje další sociologická studie provedená Lenkou Kosovou koncem 90. let a uveřejněná v knize *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století*. Podle jejího zjištění uvažovalo po roce 1989 o návratu jen 16,5% dotázaných. Ostatní jako důvody, proč nehodlají Švýcarsko opustit, zmiňovali dobu života ve Švýcarsku, která byla v mnoha případech delší než v původní vlasti, dále pak nevoli měnit povolání, kvalitní sociální, zdravotní a důchodové zabezpečení ve Švýcarsku, přátelské vztahy, ale i nechuť začínat zpět v České republice od nuly. Navíc jejich děti a vnoučata žily celý život ve Švýcarsku a měly zde svůj domov.¹¹⁰

Závěr

Návraty českých exulantů, o kterých prameny StB hovoří jako o „navrátilcích“, do komunistického Československa nebyly snadné. Hrozilo jim mnohaleté vězení za „nedovolené opuštění republiky“ i zvýšená pozornost ze strany státní bezpečnosti, která se snažila získat tyto osoby ke spolupráci, či alespoň využít jejich svědectví k propagandistickým účelům. I tak zde byly desítky až stovky osob, které se k tomu i přes uvedená rizika odhodlaly a vystavily se hrozbě trestního stíhání či vydírání. Nelehký návrat zažívali ovšem i ti, kteří přijeli zpět do vlasti již ve změněných demokratických podmínkách po roce 1989. Strach z možného uvěznění a z pronásledování StB sice pominul, ale o to větší byly šok a deziluze z opětovně demokratického Československa a jeho společnosti, ze které euforie a revoluční ideály postupně vyprchávaly.

Na příkladu českých posrpnových exulantů v Rakousku a Švýcarsku, kteří se po mnoha letech života úspěšně integrovali v hostitelských společnostech, byly v tomto příspěvku představeny potíže a ambivalentní pocity, které tito zahraniční Češi po svém příchodu zažívali. Kontrast české společnosti na prahu transformačního procesu s životem ve svobodném světě způsobil řadě exulantů tzv. reverzní kulturní šok, kdy se jim dříve známé prostředí jevílo cizí a nepochopitelné. Když se ke kulturnímu šoku přidaly vlivem komunistické propagandy přetrvávající předsudky vůči „emigrantům“ mezi českým obyvatelstvem, a nechuť začínat znovu od nuly v bývalé vlasti, bylo pro mnoho zahraničních Čechů zřejmé, že trvalé usazení se v zemi již nebude možné. Řada z nich si po první návštěvě Československa uvědomila, že původně hostitelské země se staly jejich novým

109 *Rozhovor s Hanou Sládkovou-Koželuhovou, Ženeva, Švýcarsko 16. 8. 2014.* Soukromý archiv autora.

110 Kosová, Lenka: *Integrace a asimilace*, s. 106.

domovem. Rozpad východního bloku zásadním způsobem změnil politickou i společenskou situaci v Evropě a vyvolal náhlé a dodnes trvající změny, které se nemohly vyhnout ani účastníkům českého exilu. Pro mnohé české exulanty neznamenal rozpad komunistického režimu v Československu konec jejich života v zahraničí. Na druhou stranu ale značil něco rovněž podstatného – konec jejich života v exilu.

Difficult re-entry: The Czech Exile and the Fall of the Iron Curtain

The disintegration of the Eastern Bloc in 1989 had a prompt and irreversible impact on the states in Central and Eastern Europe as well as on their diaspora. As soon as the Iron Curtain fell and borders to the East opened, thousands of former refugees, who had been living in the Western exile for decades, started returning home. This paper deals with homecoming of members of the Czech exile who settled in Austria and Switzerland. It compares the situation of the post-Prague Spring's refugees who did not manage to integrate into the hosting countries and came back to Czechoslovakia before the fall of the Iron Curtain to those who returned after the Velvet Revolution. Especially the returns in early 90s were accompanied with a phenomenon called in academic journals the “reverse culture shock” which experienced most of the Czech exile members. The aim of the paper was to describe and explain the term in a historical perspective by using the comparative and oral history methods. The data used in the paper were gathered during field research among Czech communities in Austrian and Switzerland which was conducted between 2011 and 2015. The research resulted in 34 recorded and transcribed interviews. The other important sources were archival materials from the Security Service Archive and other local archives of the Czech communities.

The state propaganda played a key role in forming the negative stance of the Czech and Slovak society on the “treacherous emigration” which complicated relations between returned émigrés and majority after 1989. The reversed culture shock of the former refugees was caused not only by the joyless reality of their motherland in early 90s but it was generated by the negative attitude of the majority to the repatriates as well. The former refugees were at the time of their re-entry fully integrated into the Austrian or Swiss society. The return to Czechoslovakia and the reverse culture shock were in fact the last episodes of the decades-lasting integration process they had been undergoing in Austria and Switzerland. Homecoming had caused that the former Czech refugees realised their home was not in the Czechoslovakia any more.

